

ТЩЕНКО Ю. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права
і держави
(Національний університет «Одеська
юридична академія»)

УДК 340.12:165.191

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.64>

ПЛЮРОЛІСТИЧНІСТЬ БУТТЯ ПРАВА

В статі розглядаються питання особливостей розвитку юридичної науки і філософії права сьогодення, застосування нових методологічних засобів осягнення правової реальності. Важливого значення надається міждисциплінарному підходу в дослідженні правових явищ та ідей, що дає змогу розширити горизонти наукових пошуків. Відбувається активний розвиток герменевтики права, філософії права, юридичної антропології, правової аксіології, юридичної лінгвістики та інших напрямів юридичного пізнання. Виявлення філософських, культурологічних та соціологічних засад правової дійсності дозволяють розглянути багатоплановість та плюролістичність буття права, його зв'язок із загальною культурою людства, збагатити уяву про сутність права та його специфічні риси у системі інших соціальних явищ.

Зокрема звертається увага на те, що різні види мовної художньої творчості, зокрема художня література, являють собою багатий матеріал для осягнення сутності і значення права, пошуку в її текстах правових та державознавчих ідей.

Взаємовідносини, взаємовплив художньої літератури і права, відображення правових поглядів людства у різні історичні епохи яскраво відбивається у міфологічних сказах та легендах, у давнішній літературі, у літературі середньовіччя, у літературі періоду раннього Нового часу, а також в сучасній літературі.

Взаємозв'язок між правом та художньою літературою зумовлюється тим, що художня література здійснює вплив на правову культуру, тому що є дієвим засобом формування останньої; в свою чергу правова культура зумовлює теми і зміст художніх творів, а її особливості у конкретні епохи розвитку людської цивілізації знаходять своє відображення у творах художньої літератури.

З одного боку, художня література надає інформацію про процеси, які відбуваються у суспільній свідомості, про історичні реалії та про правові міфи, у створенні яких вона бере безпосередню участь.

З іншого боку, не тільки у творах художньої літератури відображуються явища правового і державного життя, але образи, правові цінності й життєві установки з художніх творів впливають на появу й укорінення правових ідей, уявлень, ідеалів у життєдіяльності суспільства, певним чином обумовлюють вибір людиною варіанта поведінки у правовій сфері та слугують формуванню правової культури особистості та суспільства.

Таким чином, художня література та інші види художнього мистецтва несуть, накопичують та відображають правові погляди, історію їх трансформування, різноманітні правові ідеї і цінності, впливають на формування правосвідомості, відображають процеси, які відбуваються у суспільстві та в житті окремої людини, збагачують правову культуру.

Ключові слова: плюролістичність буття права, право і література, право у літературі, право як література.

Tishchenko Yu. V. Plurolisticity of the establishment of law

The article examines the specifics of the development of legal science and the philosophy of law today, the use of new methodological means of understanding legal reality. Important importance is attached to the interdisciplinary approach in the study of legal phenomena and ideas, which makes it possible to expand the horizons of scientific research. There is an active development of legal hermeneutics, legal philosophy, legal anthropology, legal axiology, legal linguistics and other areas of legal knowledge. The identification of the philosophical, cultural and sociological foundations of legal reality allows us to consider the multifaceted and pluralistic existence of law, its connection with the general culture of humanity, to enrich the imagination of the essence of law and its specific features in the system of other social phenomena.

In particular, attention is drawn to the fact that various types of linguistic creativity, in particular fiction, represent rich material for understanding the essence and meaning of law, searching for legal and political science ideas in its texts. The relationship, the mutual influence of fiction and law, the reflection of the legal views of mankind in different historical eras is clearly reflected in mythological tales and legends, in ancient literature, in the literature of the Middle Ages, in the literature of the early modern period, as well as in modern literature.

The relationship between law and fiction is determined by the fact that fiction has an impact on legal culture, because it is an effective means of forming the latter; in turn, legal culture determines the themes and content of artistic works, and its features in specific eras of the development of human civilization are reflected in works of fiction. On the one hand, fiction provides information about the processes taking place in public consciousness, about historical realities and about legal myths, in the creation of which it takes a direct part.

On the other hand, not only the works of fiction reflect the phenomena of legal and state life, but the images, legal values, and life attitudes from the works of art influence the emergence and rooting of legal ideas, ideas, and ideals in the life of society, in a certain way determine the choice of a person's behavior in the legal sphere and serve to form the legal culture of the individual and society.

Thus, fiction and other types of art carry, accumulate and reflect legal views, the history of their transformation, various legal ideas and values, influence the formation of legal awareness, reflect the processes that take place in society and in the life of an individual, enrich legal culture.

Key words: *pluralism of the existence of law, law and literature, law in literature, law as literature.*

Сучасний етап розвитку юридичної науки і філософії права характеризується пошуком нових методологічних засобів осягнення правової реальності. У цьому контексті актуалізуються междисциплінарні підходи в дослідженні правових явищ та ідей, що призводить до зростання кількості досліджень міждисциплінарного характеру та розширює горизонти наукових пошуків.

Так, відбувається активний розвиток герменевтики права, філософії права, юридичної антропології, правової аксіології, юридичної лінгвістики та інших напрямів юридичного пізнання. Виявлення філософських, культурологічних та соціологічних засад правової дійсності дозволяють розглянути багатоплановість та плюролістичність буття права, його зв'язок із загальною культурою людства, збагатити уяву про сутність права та його специфічні риси у системі інших соціальних явищ.

Актуалізація дослідницького напрямку «право і література», яке еволюціонує і розширюється протягом останніх трьох десятирічч, зумовлена необхідністю виявлення глибинних

соціокультурних пластів правової реальності, пов'язаних із художнім осмисленням правових ідей та їх метафоризацією в літературних творах.

У широкому значенні терміном «література» визначають всякі твори людської думки, закріплені у писемному слові (у тому разі надруковані), що мають суспільне значення, залежно від змісту яких розрізняють літературу художню, наукову, філософську, історичну (історичні хроніки та літописи), релігійну (богословську), публіцистичну, технічну, довідкову, мемуарну та ін. Однак у вузькому сенсі літературою називають лише твори художньої писемності. Художня література є одним з видів мистецтва - особливої форми суспільної свідомості, в основі якої лежить образне відтворення дійсності. Вона естетично відображує суспільну свідомість, а з іншого боку впливає на її формування. Специфічна ж ознака літератури порівняно з іншими видами мистецтва полягає в тому, що її образи створюються засобами мови. Таким чином, література у такому значенні уявляється як мистецтво слова [1, <http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule85.htm>].

Відомо, що право і мистецтво (включаючи художню літературу) є невід'ємними складовими загальної культури людства, частиною якої є правова культура.

Правові питання знаходять відображення у різних за змістом видах літературної творчості - перш за все у літературі науково-історичній, філософській, релігійній, а також художній. Розглянемо зв'язок між правом і художньою літературою, їх взаємовплив та значення такого феномену.

Взаємозв'язок права та художньої літератури зумовлюються тим, що художня література здійснює вплив на правову культуру, є дієвим засобом формування останньої; з іншого боку, правова культура окреслює ідею і зміст художніх творів, оскільки особливості правової культури конкретної епохи віддзеркалюються у творах художньої літератури.

Спорідненість права і художньої літератури пояснюється не тільки їхнім взаємним впливом, але і схожістю їх знакового вираження – відображенням думок і подій за допомогою слова і письмового тексту.

Наука, що вивчає мову і літературну творчість - філологія - оперує поняттям тексту. Текст - первинна даність (реальність) і вихідна точка будь-якої гуманітарної дисципліни. Текст являє собою суб'єктивне відображення об'єктивного світу, вираження свідомості, яка цей світ відображає. Наука, що вивчає право як суспільне явище - юриспруденція - також оперує поняттям тексту. Правову реальність відображає правосвідомість, а вираз правосвідомості ми знаходимо в правових текстах. Їхньому практичному використанню передують вивчення правових текстів, яке починається з їх осмислення, усвідомлення і тлумачення (праворозуміння).

Об'єктом дослідження гуманітарних наук, у тому числі юриспруденції, є суспільство і людина як його невід'ємна складова. Але людина, разом з тим, є і суб'єктом пізнання і творцем правової реальності, що говорить, пише, фіксує свої думки щодо правових явищ і свого ставлення до них за допомогою різних засобів. Вивчення суспільства, його правового буття, правових норм, що регулюють суспільні відносини, стає можливим, за допомогою створюваних людиною знакових текстів. Будь-яка дія людини має бути зрозумілою як вчинок, але не можна зрозуміти вчинки поза можливого (відтворюваного нами) знакового вираження. Тому в юриспруденції при вивченні правової поведінки і правових вчинків досліджуються мотиви, цілі, стимули, ступені усвідомленості та ін., які мають значення для оцінки і кваліфікації правомірності чи неправомірності правової поведінки в юридичній діяльності. І вчені-юристи, і юристи-практики стикаються з дійсним або можливим текстом і його розумінням.

У юридичній науковій діяльності, а також у законодавчій діяльності правові тексти створюються, досліджуються та інтерпретуються. У правозастосовчій діяльності, крім вивчення текстових документів, тексти відтворюються як діалог, конструюються важливі свідчення конкретного суб'єкта права, даються його пояснення, робиться фактична і правова оцінка т. п. Виникає дійсний або потенційний текст, його розуміння і тлумачення. Вивчення будь-яких правових текстів здійснюється вченими-юристами і юристами-практиками

завдяки використанню елементів співучасті, бесіди або діалогу. Одже, досліджуючи правові тексти, ми всюди шукаємо і знаходимо знаки, які намагаємося зрозуміти і тлумачити.

Головним засобом відображення літературної творчості і правотворчості є слово. Утворення вербальної інформації про зміст і характер регулювання суспільних відносин і втілення її у формі правових норм багато у чому схоже з процесом створення літературних джерел за допомогою використання вербальних форм висловлення думок і почуттів їх автора.

У межах сфери «право і література» сформувалися дві гілки – «право у літературі» і «право як література». Виникнення цих гілок не було спонтанним чи безпідставним, причини їх зародження і розвитку беруть початок у самій історії розвитку права. Виникненню першої гілки сприяли міркування в наукових колах із приводу того, чи може право бути ізольованою системою чи має розглядатися в культурному, філософському, соціальному контекстах. Гілка «право як література» сформувалася в результаті зростаючого інтересу до безлічі значень тексту, у тому числі правового та літературного. Представники першої гілки вивчають відображення правового життя суспільства в літературі, а прихильники другої – розглядають правові тексти як твори літератури і застосовують в роботі із цими текстами методи літературної інтерпретації, аналізу і критики. Обидві підходи мають право на існування, є вельми продуктивними і відзначаються діалектичним поєднанням, а тому далеко не завжди можливо чітко їх розмежувати. Існуюче між ними взаємодоповнює співвідношення – це факт, на який звертається увага вчених [2, с. 612- 618].

Напрямок наукових досліджень «право як література» частково сформувалася під впливом ідеї про можливість і ефективність застосування принципів літературної інтерпретації до законів і положень Конституції, а напрямок «право в літературі» пропонує вивчати і використовувати той багатий матеріал правових ідей, поглядів, уявлень, які відображаються в творах словесної художньої творчості.

Правова тематика у літературній творчості (напрямок “право у літературі”) пов’язана з характером відображення юридичних питань і правових ситуацій у літературних творах. До правової тематики письменники зверталися на протязі усієї історії мовного жанру. Проблем права, пов’язаних з сутністю і призначенням державного закону, його розумінням і реалізацією, співвідношенням з моральним законом, з ідеалами любові, добра, свободи і справедливості, торкається і давніша література, і література середньовіччя, і література періоду раннього Нового часу, і сучасна література.

Так, ідея кари і покарання, як засіб правового і державного примусу, знаходить вираз в такому літературному жанрі як міфологічні скази та легенди. Часто засобом покарання у міфічних уявленнях архаїчної людини є Вогонь (або його різновид – вогняна блискавка). У грецькій міфології могутній громовержець Зевс у боротьбі з титанами також використовує вогонь. Полум’яною блискавкою Зевс карає і людей, зокрема неправедних суддів, які порушують порядок, встановлений Зевсом на землі, і не дотримуються його законів [3, с. 25–32]. У балтійській і слов’янській міфологіях найбільш активним, грізним і потужним міфологічним персонажем виступає Перкунас (у балтійській міфології) і Перун (у слов’янській міфології) – бог грому і блискавки. Переслідуючи свого противника Вельняса (у слов’ян – Велеса), котрий викрав його дружину, людей, худобу, громовержець на колісниці, запряженій кіньми, з мідною або кам’яною зброєю нападає на нього, метає блискавку і її вогнем вбиває противника. Після цього йде дощ, який приносить урожай, що можна розглядати як виправдання цих дій і справедливої відплати [4, с. 130–147]. Із цим міфом можна співвіднести розуміння законності необхідної оборони і крайньої необхідності у кримінальній сфері.

Категорія рухомого і нерухомого майна, родового майна, спадщини зустрічається в міфах стародавніх слов’ян, які відображають родовий культ. У слов’янській міфології Род – персоніфікація, втілення кровної єдності нащадків одного спільного предка. Рід був одним з сполучних елементів космічного цілого. У XI-XII ст. у східних слов’ян зберігалося міфологічне осмислення єдності княжого роду як суб’єкта та об’єкта права руських князів, територіальної одиниці і родової землі, що не підлягає поділу. В давньоруських списках

язичницьких божеств Рід і пов'язані з ним міфологічні істоти – рожаниці зазвичай слідуєть безпосередньо за головними богами [4, с. 196–200].

Поняття суду і правосуддя, судді, закону («писаного права»), витоки системи принципів, яким повинні відповідати судді та правові основи, на яких має здійснюватись судова діяльність - чесність, справедливість, законність; ідея рівності всіх перед законом втілені у персоніфікації цих понять, що існувала у давніх слов'ян. У слов'янській міфології Суд – істота, котра управляє долею, роздає частки долі. Звідси виник і образ Частки, яка втілює щастя, удачу або ж – нещастя, лихо, горе, журбу [4, с. 196 - 200].

Міфологічну основу має також ідея договору, договірних відносин, таких як купівля-продаж, позика, застава, дарування, що регулюються зобов'язуючими нормами цивільного кодексу. Договір як угода двох або більше сторін про настання, зміну або припинення відповідних прав та обов'язків [5, с. 104] походить від ідеї договору, згоди в міфологіях різних світових культур. Наприклад, в древньоіранській культурі зустрічається міфологічний персонаж Мітра, своїм ім'ям пов'язаний з ідеєю договору, а також іменованій богом сонця. Мітра належить за своїм походженням до індоіранського пантеону. Саме ім'я від індоєвропейського кореня *mi-*: *mei-*, позначає ідею посередництва, взаємності, обміну, законності, злагоди, стану миру, дружби, симпатії. Мітра розуміється і як персоніфіковане абстрактне поняття договору, і як ім'я власне для позначення угоди між двома або більше сторонами, і як присутність при складанні договору, і як гарантія його відповідності космічному закону [6, с. 154–157].

Правові ідеї, авторські ставлення до державно-правових явищ можна знайти у текстах давньо-руської літератури, перш за все у літописах. Серед таких джерел треба відзначити, насамперед, «Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руську правду», «Остромирове Євангеліє», «Ізборники Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Послання» Клементія Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха та ін. В них переплітаються політико-правові ідеї, історичні факти, моралістичні міркування та релігійні проповіді. Так, наприклад, у «Слові про закон і благодать» мітрополіта Київського Іларіона піднімаються правові питання про походження, сутність і форми верховної влади у державі, про способи її реалізації; закладаються основні принципи, яким слід відповідати носителю верховної влади християнської держави - Великому князю. На його думку, великий київський князь відповідальний і перед Богом, і перед людьми. Він зобов'язаний відповідати перед Богом («за працю пастви людей його»), забезпечувати мир у державі і хороше управління. Рядки «Слова» звучать тут як головні пункти політичної програми для київських князів. За Іларіоном, Володимир – зразок для київських князів. Він – «честен муж», «в правду одягнений, міцністю препоясан, в істину взутий, розумом увінчаний і милосердям, як гривнею і золотою прикрасою красується». Іншими словами, розум і сила, управління «по правді», тобто за законом, милосердя і справедливості до підданих – необхідні якості верховної влади[7].

Автор «Слова» виступає за легітимність, моральність великокнязівської влади, її династичний характер, централізм управління в державі; стверджується християнська рівність людей, єдність «благовір'я» із владою, її силою. Вирішуючи гостре для Середньовіччя питання про пріоритет влади в державі, автор «Слова» порівнює великого князя з римським імператором Костянтином, який на Нікейському соборі оформив союз між імператорською владою і церквою. Джерело верховної влади в державі мислитель бачить у божественній волі, називає Володимира «причастником Божественного царства». Іларіон стояв за союз, співпрацю світської і духовної влади. Він – прихильник їх спільної законотворчості, «симвонії» влади[7].

Твори художньої літератури Нового часу - Франца Кафки, Альберта Камю, Германа Мелвілла, Федора Достоєвського, Чарльза Діккенса - цікавлять юристів «незалежністю» точки зору, з якої письменник уявляє і бачить закон та трактує його зміст. Взяті з реального життя або вигадані сюжети, описані в літературі, можуть багато чого розповісти про політичні та соціальні ситуації, а також про людину, яка часто з'являється перед судом. В цьому

можна помітити цінність використання літератури як засобу обговорення юридичних питань для з'ясування політичного і соціального контексту, відображеного в епічних літературних формах, який дає можливість бачення і розуміння правових явищ, а також критичного ставлення до існуючих соціальних інститутів і правових норм.

Цікавий матеріал для вивчення правових поглядів, ідей, почуттів та їх відображенні у людської правосвідомості постає у такому жанрі літературної мовної творчості як фольклор.

О. Л. Чернобай, застосовуючи історико-парадигмальний підхід до наукового осмислення жанрової специфіки фольклору, акцентувала увагу на таких малих вербальних жанрах народної творчості як прислів'я та приказки. На основі аналізу історико-культурного контексту, що сприяв їх формуванню, а точніше – їх текстовому оформленню, їх змістовній наповненості, вона зробила спробу показати як ідейно-пізнавальний потенціал цих фольклорних текстів долучається до важливих чинників створення моральності, а, отже, і засобів регулювання людських відносин [8, с. 12].

Констатуючи реальність взаємозв'язків моральних і правових інтенцій на численних прикладах фольклору, можна зробити висновок, що саме моральні витоки юридичних прислів'їв і приказок є основоположними критеріями для природного, звичайного і навіть позитивного права. Цей зв'язок, як уявляється, має міфологічний характер, оскільки саме за допомогою мови здійснюється доступ до глибинних верств свідомості і підсвідомості, проявляється зв'язок між моральними та юридичними імперативами, з одного боку, і колективним несвідомим, з іншого.

Упродовж усієї історії український народ склав приказки та прислів'я, спрямовані на виховання у людини таких характеристик правосвідомості, як толерантність, справедливість, індивідуалістичність: «Спершу розсуди, а потім засуди», «Краще відмовчатися, чим огризатися», «Нічого не знаю – моя хата з краю». У юридичних прислів'ях концентрується також викриття дій влади, чиновництва, правоохоронних органів. Наприклад: «У кого гаманець повніший, у того і суд правіший», «Бюрократ будь-якому папірцеві рад», «В протоколі – густо, а в справі – пусто» [9, с. 15]. Тобто прислів'я здійснюють оцінку і виховну функції, впливають на правосвідомість суспільства. Використовуючи ті чи інші приказки та прислів'я, людина демонструє своє розуміння права, виявляє певний рівень правосвідомості. Прислів'я і приказки виступають формою комунікації, оскільки містять у собі глибинні правові ідеї.

Народна мудрість концентрує в собі історичний досвід переосмислення права, про що свідчать такі прислів'я: «Не спіши карати, спіши вислухати», «Шахрая помилувати – добро загубити», «Не за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв», «Бережи порядок – і порядок збереже тебе» [10, с. 135]. З їхнього змісту випливає, що ці прислів'я розкривають важливі риси правосвідомості українського суспільства, висвітлюють особливості правового менталітету українців. По-перше, це розсудливість і прагнення до порядку як основи збереження національного буття. Використання прислів'їв і приказок як певних «готових формул» поведінки, своєрідних заклинань, повторюваних у певних ситуаціях, наводить на думку, що ті міфологічні структури, які в них містяться, спрямовані також на конструювання реальності, а не тільки на її відображення.

По-друге, важливим сюжетом українських прислів'їв і приказок є пошук справедливості в судочинстві, встановлення гармонії соціального устрою без втручання ззовні. Низка прислів'їв описує окремі аспекти соціально-правового життя: необхідність наявності доказів скоєного злочину – «Не спійманий – не злодій», «Без тіла немає діла»; високу соціальну оцінку доброго імені людини – «Добра слава лежить, а худа – біжить», «Спочатку бреше, потім потилицю чеше»; характеристику психології злочинця – «Не лякай злодія тюрмою, бо то його хата» [11, с. 78].

Таким чином, різні види мовної художньої творчості, зокрема художня література, являють собою багатий матеріал для осягнення сутності і різних аспектів права, для пошуку в ній правових та державних ідей.

Яскравим прикладом напряду «Право в література» є аналіз проблем права у творах художньої української літератури.

Темі злочинності, вини, кари і покарання присвячена книга «Злочин і покарання в українській прозі». Вона являє собою збірку творів українських письменників, в яких відображено названу проблематику. Упорядники включили до книги твори таких авторів, як Т. Шевченко, І. Франко, О. Кобилянська, В. Винниченко, О. Стороженко. У вступній статті до збірки В.С. Ковальський, коротко аналізуючи розвиток уявлень людини про злочин і покарання, починаючи з формули таліону, вказує, що злочин і кара є одвічними питаннями суперечливого життя, яке оточує людську натуру. Ще на початку людської цивілізації формулою, якою передбачалася споконвічна рівність протидіючих сторін, був принцип таліона. За ним, якщо одній людині завдавалася шкода, то відшкодована вона могла бути лише аналогічною, співрозмірною шкодою. Таліон робить людину заручницею неупередженої відповіді, обмежує її вибір нормативними рамками завданих умов - око за око, зуб за зуб, вухо за вухо, життя за життя... За його застосуванням помста строго унормовувалася. Це усвідомлене почуття справедливості домінувало у психіці людини досить тривалий час й відомо сучасності. «Терези справедливості», що стали символом таліону, міцно вкоренилися у психіку й логіку міркувань багатьох поколінь. Абсолютна природа таліону дозволила йому стати базовим принципом виміру моральних, релігійних та правових цінностей. Завдяки йому виникав бар'єр на шляху всездозволеності. Але з розвитком людського суспільства спостерігається процес формування та розвитку кримінального права як системи поглядів щодо злочину та покарання, процес еволюції розуміння його предмета як публічної галузі, сенс якої полягає в охороні суспільних цінностей від злочинів та їх наслідків. Саме завдяки появі цієї гуманістичної парадигми стає можливим з'явлення нового погляду на мету і зміст покарань з урахуванням причин та умов вчинення особою злочину [12, с. 4 -5]. Хоча у психіці окремої людини та у психології спільнот ідеї таліону зберігаються й досі, вони трансформуються й переходять у інші, більш гуманні, співвідносини злочину і кари.

Тема злочину і кари, покарання і соціального контролю як методів жорстокого утримання людини в межах певної правової дійсності, нові порядки, за якими держава бере на себе обов'язок охороняти суспільство від небезпечних посягань, те, наскільки справедливою або жорстокою стає подібна охорона, які причини штовхають людину у прірву злочину, тавруючи й ломаючи її - все це відображено у творах українських письменників, що увійшли до вказаної збірки, сповнено глибокими роздумами, насичено яскравими літературними образами [12, с. 4 -5].

О. В. Козаченко зазначає, що в українській художній літературі зверталась увага не на принцип невідворотності покарання, а на доцільність його трансформації у принцип невідворотності застосування кримінально-правових заходів [13, с. 350].

Одже, художня література містить в собі, накопичує та відображає різні погляди на сутність і значення права, історію їх трансформування, різноманітні правові ідеї, що впливають на формування правосвідомості, відображають процеси, які відбуваються у суспільстві та у житті окремої людини, спонукають до роздумів щодо цінностей права, збагачують правову культуру.

Список використаних джерел:

1. Дзеверін І. О. Література. *Українська літературна енциклопедія*: В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, К., 1995. Т. 3: К-Н. 496 с: іл.
2. Оборотов Ю.М., Бочаров Д.О., Хижняк Ю.В. Право і література. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 2: Філософія права. Харків: Право, 2017. 1128 с.
3. Кун М. Легенди та міфи Давньої Греції. Боги і герої. К.: Vivat, 2021. 352 с.
4. Гейштор О. Слов'янська міфологія. К.: Кліо, 2024. 416 с.
5. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О.В. Зайчука; НДІ приватного права і підприємництва НАП рН України, НДІ інтелектуальної власності НПрН України. - 3-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.

6. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. О. : Юрид. л-ра, 2002. 464 с.
7. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>
8. Чернобай О. Л. Філософія фольклорного права : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. : 12.00.12 – філософія права. Львів, 2011. 22 с.
9. Права людини і громадянина в афоризмах та прислів'ях / Рредкол. : П.М. Рабінович та ін. К. : Атіка, 2001. 112 с.
10. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції *Юридичний журнал*. 2005. № 4(34). С. 134–135.
11. Калиновський Ю. Ю. Прикази та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості. *Гуманітарний часопис*. 2006. № 3. С. 75–80.
12. Злочин і кара в українській прозі : зб. творів / упоряд. Л.Ф. Ковальська ; вступ. ст. В.С. Ковальського. К. : Юрінком Інтер, 2008. 648 с.
13. Козаченко О.В. Духовні засади сучасного кримінально-правового впливу в українській класичній літературі. 2013. Том 13. С. 342 - 351. URL: <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom13/36.pdf>

